

Погребняк І. В.,
кандидат філологічних наук,
докторант кафедри української літератури і компаративістики
Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ДОМІНАНТИ ЛИСТУВАННЯ ЗНАКОВИХ ПОСТАТЕЙ КІНЦЯ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті проаналізовано листування української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ століть, окреслено взаємозв'язок суспільно-політичних та культурних кодів; визначено дискусійність інтерпретації громадсько-політичних концепцій, зокрема питання національної ідентичності, свідомості, розвиток літератури, науки та їх перспективи. Досліджено проблемно-тематичний реєстр епістолярію інтелігенції означеної доби, жанрову специфіку листування, стильові аспекти, емоційне забарвлення.

Ключові слова: епістолярій, лист, код, інтерпретація, декодування, інтелігенція, проблемно-тематичний реєстр.

Постановка проблеми. Листування митців завжди знаходилося в полі обсервації науковців, адже епістолярій відкриває широкий діапазон пізнання, осмислення еволюції світогляду особистості. Листи оповиті різними формами вияву власних думок, розширюють межі спілкування, слугують територіальною передачею інформації. Період кінця ХІХ – початку ХХ століть характеризується діяльністю знакових постатей, основу якого складала українська інтелігенція, що намагалася вирішити основні питання – культурну, національну та політичну ідентичність. Основне завдання полягало в інтелектуальній авторизації та персоналізації цінностей європейського модерну, у творчості і соціально-культурному досвіді талановитих представників інтелігенції. Український європеїзм має яскраво виражений культурно-просвітницький вектор, адже саме творчість і діяльність знакових представників української інтелігенції є основою європейської ідентичності України, зокрема це яскраво простежується в епістолярній спадщині. Епістолярій як специфічний літературний масив є предметом наукових розвідок таких дослідників, як М. Бахтін [1], Л. Вашків [2], М. Коцюбинська [3], В. Кузьменко [4], Г. Мазоха [5] та ін.

Мета – проаналізувати листування української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ століть, окреслити взаємозв'язок суспільно-політичних та культурних кодів.

Виклад основного матеріалу. На особливе прочитання заслуговує епістолярна дискусія Б. Грінченка з М. Драгомановим, що стосувалася української національної справи в контексті україно-російських відносин, реалізованих у політичній та культурній площинах. Відомо, що ця полеміка розгортається у формі безадресних листів-дописів («Листи на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова / «Листи з України Наддніпрянської» Б. Грінченка) на сторінках галицько-буковинських видань початку 90-х років ХІХ сто-

ліття (вперше листи надруковано у вересні 1892 – травні 1893 рр. у газеті «Буковина», що виходить у Чернівцях). Цей діалог демонструє контекст тогочасних ідейних непорозумінь: упродовж 1880-1890-х років українська інтелігенція дискутувала про больові аспекти російсько-українських взаємин у літературі й політиці. Далеко не завжди цей масив текстів розглядається в контексті дослідження епістолярію. Наприклад, М. Климашевська жанрово означила його як «публіцистичні нотатки», що мають яскраву документальну природу, або як «мемуаристику» [6, с. 36]. Проте ми розглянемо ці тексти як приналежні до епістолярію та позначені певною жанровою специфікою, тобто як відкриті листи.

У перших листах цього публічного діалогу Б. Грінченко не полемізує конкретно з М. Драгомановим та його «Листами», а прагне збагнути та переосмислити його погляди, адже головним завданням для себе особисто вбачає критичний аналіз тогочасного українського національного відродження, тому формулює конкретні поради щодо розвитку національної справи. При загальних позиціях, спільних у багатьох питаннях, Драгоманов і Грінченко розходяться у баченні конкретних шляхів формування української національної свідомості. Найбільше Б. Грінченко переймається тим, що сучасна йому інтелігенція не долучається до національної справи, або – ще гірше – свідомо чимоволісприяє «помосковленню народу»: частину інтелігенції він називає «москалізаторами». Зобуренням Б. Грінченко пише: «Що ж робить інтелігенція в сей час? Три речі: або нічого не робить, а тільки «заживає життя», або змосковлює народ, або, в ліпшому випадкові, згорне руки й каже зітхаючи: нічого не вдієм – так уже нам судилося: москалями статися» [7]. У листах із Наддніпрянщини Б. Грінченко категорично виступає проти святкування ювілею Христини Алчевської, вважаючи її тридцятирічну просвітницьку діяльність «рenegатством» та свідомим підсиленням позицій російської держави: «Тридцять років уже поминуло, як зреклася вона свого рідного краю і працює досить щиро, щоб змоскалити наш народ. Вона заводить московські школи на Вкраїні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по-московському» [7].

Однією з домінуючих у листах Б. Грінченка постає проблема розвитку української літератури, її перспектив, згубного впливу російської мови на українських письменників. У другому листі читаємо: «Тут, звичайно, безліч перешкод, і одна з них та, що за українські писання ніякий кат не платитиме;

друга та, що українське писання треба писати по-українському, а мови своєї патріот наш не сказати, щоб не знав, але так знає, що написати не може; а третя та, що, мовляв, що ж його зробиш, – однак цензура заборонить, так нащо ж і писати!» [7]. Дбаючи про розвиток української літератури та науки, Б. Грінченко аргументує свою позицію таким чином: «Пишучи по-московському, ми побільшуємо московську літературу – отже, побільшуємо силу тим людям, які намагаються відняти в нас нашу національність» [7]. Б. Грінченко не оминає в листах критики, що стосується особистої позиції українських інтелігентів. У третьому листі увагу звернено на творчу самотність, що гальмує розвиток національної ідеї: «Звісно, не всі і не всюди люди однакові. Проміж ледачим, недбайливим загалом української інтелігенції трапляються винятки, гарні винятки. Але й їх діяльності, як взагалі всій нашій діяльності, шкодить одна велика страшна вада: наша несолідарність, наше невміння задля інтересів громадських зрестися інтересів вузьких, особистих» [7]. Б. Грінченко не виступає проти російської нації, він прагне протистояти тоталізації російського впливу на свідомість українців. У шостому листі наголошено на національній ідеї Т. Шевченка (яку Б. Грінченко щиро поділяє) та його переконанні в необхідності незалежності українців: «Завсігди і скрізь у Шевченка український народ – самостійна українська нація, і він вимагає їй всіх тих прав, які звичайно належать кожній нації. І ось ця поетова самостійність, оця його ворожість до рабства примушує його ненавидіти се рабство всюди, де він його бачить, – хоч би в рабстві був і його ворог. Тим у Шевченка нема й крихти національного ворогування ні до москалів як до нації, ні до ляхів. Він повстає проти московського гніту, але не проти московської нації. Він повстає проти польського гніту в минулості, але знов не проти польської нації» [7]. Відстоюючи свою позицію, суголосну шевченковій, Б. Грінченко наголошує, що українці так само, як і інші нації, мають право на автономність. У восьмому листі ця думка деталізується: «Нація має свої права, і ніхто не може тих прав у неї віднімати. Українська нація має такі саме права, як і всі інші нації» [7].

Полеміку безпосередньо з М. Драгомановим Б. Грінченко розпочинає в десятому листі, піддаючи критиці його статтю «Література російська, великоруська, українська і галицька». Не погоджуючись з умовним поділом, який запропонував Драгоманов стосовно літератури, Б. Грінченко зазначає: «Думка ж у тій статті була ось яка: існує тільки одна «общеруська» література, а літератури великоруська, українська та галицька – се тільки частини з того цілого, тільки паростки. Кажучи авторовими словами: «у Росії є не дві літератури – московська і українська – з котрих одна держить гегемонію тільки б то через офіціальний гніт, а друга старається з-під нього вибитись, а є три літератури: а) обща русько-європейська і б) і в) дві народних, місцевих – великоруська і малоруська» [7].

Листи засвідчують різні підходи двох громадських діячів до розвитку української літератури, культури, національної ідеї. Зокрема, Б. Грінченко вважає, що література має комплексно «відбивати» життя, інтереси, проблеми усіх людей, не поділяючи їх на «музиків» та «інтелігентів», обстоює позицію, що література – це не купка книжок, вона є зібранням творів, в яких карбуються розумове життя, різні боки вдачі та моральність

конкретного народу. Т. Гундорова розмірковує, що «Драгоманов, як «панрусист», більшою мірою схиляється до моделі «знизу вверх», стверджуючи, швидше, відмінність, аніж єдність обох літератур», а Грінченко закликає творити поруч із «літературою для народу» «літературу для інтелігенції» [8, с. 37].

В одинадцятому листі, розуміючи та частково виправдовуючи М. Драгоманова і його ставлення до російської літератури, Б. Грінченко декларує власну позицію та відстоює самостійність та повноцінність української літератури. Він у листах звертається до історичних джерел, які демонструють прагнення українського народу до самостійності, наголошує, що навіть при тотальному змосковленні не вмирала серед українців національна самосвідомість, тож ілюструє свої міркування осягненням шляхів розвитку літератури. Водночас Б. Грінченко наголошує, що український народ має знати інші літератури, і російська література тут не є винятком, але поряд із цим інтелігенції необхідно дбати у першу чергу про розвиток рідної літератури. У листі він звертається до історичного розвитку європейських літератур, які мали також складний поступ: «Драгоманов радить усім українцям не відбиватись від московської літератури. Ми й приймаємо сю раду, але зараз же додаємо до неї: так само не відбивайтесь і від усіх інших літератур» [7].

Б. Грінченко обурюється позицією М. Костомарова і М. Драгоманова щодо «обмоскалення» українського народу, дивується свідомому применшенню національних інтересів. Звертає увагу на те, що українська нація має здобути свої права, але робити це можна лише на усвідомленому національному ґрунті. Виправданим є його протест проти московських видань, які деморалізують українців, сприяють духовному занепаду, загрожують втратою етнічної ідентичності. На думку Б. Грінченка, наріжним питанням у проблемі українсько-російських контактів постає однозначна позиція придушення українських прав. У дванадцятому листі звертається увага на літературно-просвітницькі питання, що також потребують вирішення. Б. Грінченко не кидає різких немотивованих звинувачень у бік росіян, а авторитетно відстоює потенційну автономність українців. Б. Грінченко наголошує, що «українці-австрійські» не мали «московської» культури (крім того, на західних територіях не було заборони українського слова), що зтягала всіх у себе, так, як це відбувалося з «українцями-російськими». Тому він доходить висновку, що «австрійські москвофіли» можуть робитися «москвофілами» тільки з власного бажання, а зовсім не через те, що їх стихійно зтягають до «москвофільства» відповідні життєві обставини. Б. Грінченко усвідомлює всю складність духовного українського розвитку: гідно захищаючи власне національну позицію, він дискутує з М. Драгомановим: «Та хоч і як скрутно тепер нам освічувати своїх дітей по-українському, – все ж мусимо дбати з усієї сили, щоб діти наші змалку виростили українцями, а не москальчатами. Мусимо розмовляти в сім'ї завсігди по-українському; мусимо починати вчити своїх дітей дома, щоб учити по-українському, а потім уже, геть далі, вчити мови московську, французьку, німецьку та давати дітям виразно зрозуміти, що українська мова їм рідна, а не московська...» [7]. У відкритих листах «З України Наддніпрянської» Б. Грінченко поділяє ідеї «світового єднання», втім, на його глибоке

переконання, кожна нація має дбати про власний національний розвиток, відтак автор обстоює думку, що українці обов'язково мають долучатися до інших культур, але тільки після того, як здобудуть власну національну ідентичність.

У записничках Б. Грінченка до Марії Грінченко поряд із ліричними рядками спостерігаємо віру дописувача у перспективі національного і культурного розвитку українства, із цих сторінок постає свідомо українська людина з чітко визначеними духовними орієнтирами: «[...] ми повинні зважити усі свої шанси, перш ніж почати борню з денаціоналізуванням України і повинні розположити свою роботу відповідно з обставинами діла.» [9]. Б. Грінченко не має особистої неприязні до Росії, а, навпаки, з повагою ставиться до її культурних надбань, але водночас гостро виступає за національну свободу українців, насамперед у питаннях мови, ідентичності, культури. Прикладом може слугувати лист до доньки Насті, в якому батько дискутує з донькою щодо україно-польських культурних контактів, відстоюючи українські інтереси. 21 жовтня 1904 року Б. Грінченко пише Насті: «Звеш, Настусю, «шовінізмом» те, що не було українських вінків Міцкевичеві у Львові. Колись, як становили монумент Пушкинові у Москві, то «Московські Ведомости» (чи може які інші підхожі, – забув уже тепер) писали, що усі російські народи мусють прийти з привітаннями «великому руському поету», забувши всякий «сепаратизм». Ти властиво кажеш те саме, що й М. Ведомости, тільки замісто слова «сепаратизм» становиш «шовінізм». Або ще й гірше. Пушкинові становлено монумента в Москві, на його рідній землі – там мали право се робити, – а Міцкевичеві, польському поетові, на українській землі» [10, 1-2 арк.]. На окрему увагу заслуговує лист Б. Грінченка до кумів Познякових, в якому він висловлює своє бачення нестабільності Росії. Лист демонструє особливе ставлення автора до Японії як до країни, яка дбає про освіченість людей та слугує Грінченкові фоном для висвітлення власних думок щодо українського духовного розвитку. 8 лютого 1905 року з Києва Грінченко пише: «Любі наші куми! [...] Що у вас робиться і в сем'ї, і в громаді? Чи читаєте газети? Тепер у газетах багато цікавого пишуть, тільки треба читати гарні газети, бо єсть і такі, що й негодящі: так як люде: один чоловік правдивий, а другий брехливий. А як у вас говорять про війну? Це вже і з кожної газети видно, що Росію японці побивають. А побивають вони не через те, що наші люде боязкі, чи негодящі які, а тільки через те, що японці освічені – там кожен салдат уміє читати й писати (у Японії всі люде письменні) і знає що і як треба робити, а у нас – ні. У Японії усі порядки виявились кращі, лад луччий, через те й сили більше» [11, 1-2 арк.].

У листі до С. Смаль-Стоцького Б. Грінченко висловлює незадоволення з приводу розвитку «сільських читалень», адже книжки мають бути «московською мовою». 14 червня 1894 року він пише: «У нас як було тихо, так і стоїть тихо: «На всіх язиках все мовчить, бо благодентсвує». – По всій Росії «Петербурзький Комитетъ Грамотности» збирає гроші на сільські читальні. Там будуть, зрозуміло, самі московські книжки. Прислано запросини й до нас, щоб гроші давали. Ми зреклись і запитались: чи будуть у тих читальнях українські книжки? Коли будуть, то тоді инша річ. На се комітет відмовив, що має клопотатися в уряді, щоб українські книжки дозволено до чи-

талень і про це оповіщено в часописах. Петербурзький Комитет інституція досить поважна і там є й Українці. Тільки мало надії, щоб с цього що добре сталося, а в тім усяке буває» [12, 1 арк.].

Висновки. Проблемно-тематичний реєстр суспільно-політичних та культурологічних домінант знакових постатей української інтелігенції знаходить жанрову реалізацію насамперед через відкриті листи (дискусія з М. Драгомановим у формі надрукованого відкритого діалогу), а також через локальні листи-дописи, публіцистичні листи (адресати – М. Драгоманов, М. Грінченко, Н. Грінченко, П. та М. Познякови, С. Смаль-Стоцький). У стильовому відношенні в таких листах домінує публіцистичність, водночас ці епістоли емоційно забарвлені, відчуюються викривальні, запитальні, іронічні, повчальні, зневажливі, докірливі, звинувачувальні інтонації. Тематично питання опрацьовує широкоспектральну проблематику – розвиток української літератури, позицію української інтелігенції, російський вплив на свідомість українців, право на автономію українців, місце українського слова в освіті народу, тему розбудови української школи та сільських читалень на національному ґрунті. Знакові постаті української інтелігенції кінця XIX – початку XX століть гостро реагують на штучну відчуженість українства від загального фарватеру європейської культури як перешкоду на шляху суспільних та культурних перетворень. Природним сприймається їх прагнення залучити українську культуру у всесвітній духовний потік, тому саме культура залишається тією сферою, в розвитку якої вбачають перспективи кристалізації національної самосвідомості, а відтак і духовності нації. Вони формулюють вимогу національної культури як умову життєздатності нації: українство може існувати як нація, об'єднана культурою, лише в суверенній державі, яка сама визначає свої духовні пріоритети.

Література:

1. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров / М.М. Бахтин // Автор и герой. К философическим основам гуманитарных наук. – СПб., 2000. – С. 248–299.
2. Вашків Л.П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі / Л.П. Вашків. – Т. : Поліграфіст, 1998. – 134 с.
3. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне»: роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : Дух і Літера; Х. : Правозахисна група, 2001. – 300 с.
4. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50 х років XX ст. / В.І. Кузьменко; НАН України, Ін т л р ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1998. – 306 с.
5. Мазоха Г.С. Український письменницький епістолярій другої половини XX століття: жанрово-стильові модифікації / Г.С. Мазоха. – К. : Міленіум, 2006. – 344 с.
6. Климашевська М.В. Специфіка публіцистичних нотаток (на прикладі «Листів з України Наддніпрянської» Бориса Грінченка) / М.В. Климашевська // Вісн. Луган. нац. ун т ім. Т. Шевченка. Філол. науки / Луган. нац. ун т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2010. – № 4, ч. 1. – С. 36–41.
7. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Листи XII–XVIII / Б. Грінченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/drag/drag_206.htm.
8. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму: постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Л. : Літопис, 1997. – 297 с.
9. ІР НБУВ, ф. III, спр. 412266.
10. ІР НБУВ, ф. III, спр. 44295.
11. ІР НБУВ, ф. III, спр. 41024.
12. ІР НБУВ, ф. III, спр. 41039.

Погребняк И. В. Общественно-политические и культурологические доминанты переписки знаковых фигур конца XIX–XX века

Аннотация. В статье проанализированы переписки украинской интеллигенции конца XIX – начала XX веков, определена взаимосвязь общественно-политических и культурных кодов; определена дискуссионность интерпретации общественно-политических концепций, в частности вопросов национальной идентичности, сознания, развития литературы, науки и их перспективы. Исследован проблемно-тематический регистр эпистолярия интеллигенции означенного периода, жанровая специфика переписки, стилевые аспекты, эмоциональная окраска.

Ключевые слова: эпистолярный, письмо, код, интерпретация, декодирование, интеллигенция, проблемно-тематический регистр.

Pogrebniak I. Socio-political and cultural dominants in the correspondence of symbolic figures of the late XIX – early XX centuries

Summary. This article analyses the correspondence of the Ukrainian intellectuals of the late XIX – early XX centuries. It outlines the interrelation of socio-political and cultural codes. It defines the discussion nature of interpretation of socio-political concepts, in particular, issues of national identity, consciousness, development of literature, science and its prospects. The article examines problematic and thematic register of the intellectuals' epistolary of the outlined period of time, epistolary genre specificity, style aspects, emotional colouring.

Key words: epistolary, letter, code, interpretation, decoding, intellectuals, problematic and thematic register.